

DRŽAVA IN MESTA V ITALIJI V ZGODNJEM NOVEM VEKU

Elena FASANO GUARINI

Univerza v Pisi, IT-56100 Pisa, Piazza Torricelli, 3/A

IZVLEČEK

Študija je razdeljena na štiri dele, njen cilj pa je proučiti, kako so se oblikovali odnosi med vladajočimi mesti in njim podložnimi območji v nekaterih državah mestnega izvora, ki so med 15. in 16. stoletjem prerasle v regijo; gre predvsem za Terrafermo v beneški državi in florentinsko Toskano.

Potem ko je avtorica proučila dokaj različne elaborate sodobnikov, se je posvetila "federativnim", kontraktualističnim pravnim položajem, ki so predstavljali navidezni okvir tako nastalih ozemeljskih sistemov. Pri tem je skušala razkriti, kako so se v teh okvirih razvile drugačne strategije oblasti, odvisne od moči podrejenih centrov in interesov vladajočega mesta. S tem je obenem razkrila mehanizme, ki so vzpodbudili spremembe v samih odnosih med mestom in podeželjem: spremembe v naravi tradicionalnih antagonizmov in odpiranje novih možnosti za integracijo.

1. Država in mesta v politični govorici 16. stotletja

Za Gaspara Contarinija, enega ustvarjalcev beneškega "mita" v dvajsetih letih 16. stoletja, je bilo 'mesto' "non tantum moenia ac domos", vendar "civium conventus ac ordo, [...] reipublicae ratio et forma, ex qua beata vita hominibus contingit" (Contarini, 1544, 13).

Te besede odsevajo dolgo aristotelovsko in krščansko tradicijo, dobro poznano vsakomur, ki govori o mestih v 16. stoletju. Vendar Contarini to tradicijo hitro postavi na trdna tla resničnosti, narejene iz hiš in zidov, in v način politične organiziranosti, ki ima v meščanih svoje temelj in meje. Petdeset let kasneje Paolo Paruta, tudi Benečan, slika podoba mesta, ki ni nič manj prežeta z materialnim dogajanjem, nič manj čustvena, zato pa izrazito aristokratska. Mesto je zanj kraj "civiliziranega življenja", njegovega "okrasja [...], zakonov [...], običajev [...], umetnosti [...], čednosti"; njegovih vsakodnevnih navad, med katerimi je na prvem mestu "pogovor med možmi". To je kraj tiste "elegance, v kateri danes prepoznavamo civilizirano življenje, polno najrazličnejših udobnosti, ki jih upravičeno postavljamo nad vse drugo, kar premore naša izjemna in popolna humanistična kultura" (Paruta, 1852, 156).

Istočasno predstavlja tudi "domovino", ki smo ji dolžni vse: "družbo mož, ki ni naključna in kratkotrajna, kot je družba morjeplovcev, temveč [...] take narave, ki temelji na volitvah in je v vseh časih ljuba in potrebna". In tako kot morajo morjeplovci "za varno plovo v neurjih sredi morja [...] poprijeti za krmilo in jadra", mora "modri mož prevzeti upravljanje Republike", ko vidi, da "obstaja nevarnost za dobrobit meščanov". Tveganje je namreč enako otipljivo, le veliko pomembnejše. Mesto hrani "lastnino, otroke, sorodnike, prijatelje; in poleg teh otipljivih dobrin tudi našo pravo in najdragocenejšo vrednoto, čednost" (Paruta, 1852, 45).

Navedeni avtorji niso slučajno Benečani in "modreci", predstavniki vodilnega razreda mitičnega mesta, tudi ne sodijo slučajno v sam vrh snovalcev tega mita.¹ Enako neposredna ljubezen do mesta z vidika njegovih materialnih prednosti, a tudi njegove organiziranosti se kaže, čeprav bolj odmaknjeno in neposredno kot v zasebnih zapisih, v pismih, ki sta si jih izmenjala Francesco Vettori in Niccolo Macchiavelli, v katerih pa so hvalnico ubranemu mestnemu življenju preglasili po eni strani skrb za usodo Firenc, po drugi pa toni, lastni političnemu boju. Vettori je v Firencah ljubil "vse ljudi [...], zakone, običaje, hiše, ulice, cerkve in njihovo okolico". Leta 1513 je izjavil, kako zelo mu je hudo ob misli, da "mora tako trpeti in kako bo vse, kar sem omenjal, navsezadnje uničeno".² "Domovino ljubim bolj kot svojo dušo," mu je odgovoril Macchiavelli 1527, prav tako prežet z zlemi slutnjami.³ Fraza "ljubiti domovino bolj kot svojo dušo" je bila med Florentinci na začetku stoletja kar pogosta, "domovina", za katero so bili pripravljene tvegati odrešenje duše, pa je bila mesto.⁴ Za Francesca Guicciardinija so bile Firenze, mestna "domovina", istočasno kraj "civiliziranega življenja" in "svobode", a tudi "glavni krivec", ki ga je z enako strastjo kot Macchiavelli obsojal za vso "nevednost, strahopetnost, sorodstvene naveze, prijateljstva, pogosto odlaganja in darila ter podkupljivost", ki so v njem zasidrana in zaradi česar je težko vzpostaviti pravičnost (Guicciardini, 1994, 92).

Pojem "država" se pojavi že na začetku 16. stoletja v političnih spisih avtorjev, ki se istovetijo z mestom.⁵ Veliko pred Boterom ga uporablja Niccolò Macchiavelli. Vendar je zanimivo, da se mu zdi potrebno pomen te besede v prvem poglavju *Vladarja*, ko jo uporabi prvič, razložiti: "vse države, vsa gospostva, ki so imele in imajo oblast nad ljudmi, so bile ali so republike ali kraljevine" (Macchiaveli, 1962).⁶ Termin namreč še ni v rabi in ostaja semantično dvoumen. Prekrivajo ga drugi izrazi, ki imajo danes drugačen pomenski odtenek, včasih celo nasprotnega. Ko omenja

1 O beneškem mitu glej Gaeta, 1961, 58-75; 1980, 1-91; 1981, 565-641; 1984, 437-473. Glej tudi Bowsma, 1968, pa tudi zadnje zapise Fontana-Fournelove, 1997, 13-35.

2 Pismo F. Vettoriya N. Micchiavelliju, 20. avgusta, 1513 (Macchiavelli, 1961, 285).

3 Pismo N. Macchiavellija F. Vettoriyu, 16. april, 1527 (Macchiavelli, 1961, 505).

4 Glej tudi Macchiavelli, 1962, 225; Guicciardini, 1994, 230.

5 O zgodovini termina glej Chabod, 1967, 627-661; Tenenti, 1987, 53-97.

6 Podčrtala avtorica.

Livia, Macchiavelli pogosto govori o 'provinci'⁷ ali izmenoma, kot smo videli, o 'gospostvu'. Izraz 'gospostvo', ki ga pogosto uporabljajo tudi drugi avtorji, pa ne implicira ideje enotnosti, temveč idejo globokega dualizma; sam dualizem pa se včasih obarva z ireničnimi in miroljubnimi barvami, včasih pa je povezan z vizijo takih razmerij moči, za katere so značilne zlorabe in nasilje.

Prav v duhu tega nasilja se je na začetku 16. stoletja Florentincem tudi kazal odnos vladajoči - vladavina. Čeprav goreč republikanec in trdovraten, utopistični zagovornik širitve 'države' je Macchiavelli, ki je prav takrat imel za seboj upor v Val di Chiani ter dolgo in težko vojno s Piso, zaslužil v svojih *Razgovorih* surovo nasprotje med podrejenimi mesti in vladajočim mestom, katerega cilj je bil "ohromiti in oslabiti vsa druga telesa, da bi ojačal svojega". Za prve, je celo trdil, je bolje živeti pod vladarjem, kajti če ni "barbar, če ne pustoši naselij in ne uničuje človeških kultur, kot to počno vzhodnjaški vladarji [...], ljubi tudi svoja podrejena mesta in jim pušča vse njihove cehe in skoraj vse stare predpise in če se ta že ne morejo razvijati kot svobodna mesta, jih vsaj suženjstvo in razdejanje ne doletita" (Macchiavelli, 1983, 227). Še jasnejše so Guicciardinijeve trditve. Čeprav ni delil Macchiavellijevih teženj po ozemeljskih širitvah, se mu je zdelo gospostvo - srednje veliko, kakršna sta bila Firenze in Benetke - neobhodni branik mest. "Če bi izgubil svoje gospostvo, je položil v usta Bernardu del Neru, svojemu najbolj neposrednemu glasniku v delu *O upravljanju Firenc* (Dialogo del Reggimento di Firenze), bi izgubil tudi svobodo in svoje mesto, ki bi ga napadli, ti pa ne bi imel moči, da bi ga branil [...]" (Guicciardini, 1994, 111). Vendar v tej nepogrešljivi lastnini ni bilo nobene zakonitosti: "Če dobro preučimo izvor države, ugotovimo, da so vse nasilne in da razen v republikah ni oblasti, ki bi bila v svoji domovini, pa tudi zunaj nje, zakonita". "Uboji [...], ropanja [...], nasilje nad ženami [...], požigi hiš in cerkva in neštete druge nadloge [...]" so posledica vojn, ki so se vnele zaradi "pohlepa po širjenju gospostva"; notranji upori pa so bili zatrti na okrutne načine, v nasprotju s "skromnim poznavanjem dejstev" (Guicciardini, 1994, 230 - 31).⁸ Tudi po njegovem je bilo za podložna mesta bolje živeti pod vladarskim ali cesarskim režimom kot pod republiko. Republikanski režim je resda zagotavljal slavo in srečo "mestu, ki je vladalo", zato pa je bil "za vsa druga mesta prava nesreča, saj jih je vladajoče mesto zatiralo in niso imela nobene možnosti kakršnegakoli razvoja; v republikah je veljalo pravilo, da sadov svobode in oblasti ni mogel uživati nihče drug kot samo meščani vladajočega mesta" (Guicciardini, 1857, 28).

Ideja miru in harmonije je bila značilna za vizijo, ki jo je izoblikoval Gasparo Contarini v dvajsetih letih, ob koncu krize, ki sicer ni postavila pod vprašaj trdne mestne ureditve, pač pa je bila za Benetke z ozemeljskega vidika še bolj uničujoča kot kriza, ki je prizadela Firenze. Krizo so spremljali frontalni napadi na zakonitost

7 O zgodovini termina glej Chabod, 1967, 652-53.

8 Glej tudi Guicciardini, 1858, II, 267-68; Guicciardini, 1970, 20 in 99.

beneškega 'cesarstva' (splošno poimenovanje veliko širše zveze, ki jo postavila na noge Serenissima na obeh straneh Jadranskega morja) in, predvsem s francoske strani, obtožbe 'zlorab oblasti', na kateri naj bi temeljilo.⁹ Hitremu zavzetju tega, kar je nekdanje že bilo izgubljeno, čeprav v neizogibno okrnjeni obliki, so morali slediti politični (in propagandistični) odgovori tako v duhu obrambe 'cesarstva' kot odpravljanja še zmeraj živega, čeprav tedaj že tudi anahronističnega suma o 'imerializmu' lagunkega mesta. Pri oblikovanju beneškega mita Contarini tako ni razkril le dejstva, da je bila celotna mestna zgradba zamišljena "ad pacis functiones magis, quam ad bellicam munia" (Contarini, 1544, 19), temveč tudi, da so Benetke začele z osvajanjem *Terraferme*¹⁰ samo zato, ker "victa tandem post longum tempus [...] precibus finitimorum populorum, quorum quisque sui reguli tyrannidem quam diutius passus fuit amplius tolerare non poterat". Ni šlo torej za zlorabo oblasti, temveč za vračanje, "pulsis tyrannis ac passim civibus deditiones facientibus", pravic, ki jih je gosposka, v resnici nezakonita in tuja, "ad veteres incolas" teptala. Ljudstvom, "qui nuper venerant in nostram societatem" (poudarjam besedo, ki jo Contarini uporablja namesto *dominuum* in ki ima predvsem na pravni ravni izrazito drugačen pomen) (Contarini, 1544, 179). Benetke so zagotavljale dobre zakone in usmerjenost v mir, potreben za njihovo prevzgojo. Ščitile so njihovo 'svobodo'. In čeprav so tja pošiljale svoje rektorje, so mestom puščale njihove "leges municipales", njihove statute, njihovi meščani pa so imeli dostop do visokih vojaških funkcij, vodilnih mest v manjših krajih "in agris urbium" in sodniških funkcij, podrejenih samo rektorjem (Contarini, 1544, 204).

Če spregledamo polemično silo in patos, ki so ju narekovali takratni dogodki, in če upoštevamo politične valence, h katerim navaja kontekst, prihaja v Contarinijevem tekstu ponovno do izraza vizija odnosov med Benetkami in mesti njihovega 'cesarstva', ki je sicer prisotna v vsej zgodovinopisni tradiciji 15. stoletja,¹¹ v tradiciji, ki je kljub pomembnim spremembam v odtentkih imela trajati. S hvalnico mirnemu širjenju "državnih meja", čigar korenin ni šlo več iskati v prošnjah sosedov, temveč v "potrebah po večanju gospostva" mesta, se začenja tudi *Historia vinetiana*, ki jo je Paolo Paruti napisal petdeset let kasneje, v času, ko je bila "cesarska" veličina Benetk, nekdanje skoraj primerljiva z "veličastjem starega rimskega imena", že oddaljen spomin in je mesto, prilagojeno novim evropskim ravnotežjem, že izbralo pot pretehtane nevtralnosti in preudarnega konservativizma. "Še se je pogosto dogajalo, da so meje svojega cesarstva širili v meščanski opravi, brez rožljanja z orožjem, da so zadušene vojne obvladali na miren način, s pogajanjem, z vero v spokojnost in da so si tako pridobili naklonjenost ljudstev" (Paruta, 1718, I, 2-3).

9 S tem v zvezi glej Gaeta, 1981.

10 S poimenovanjem Terraferma so Benečani označevali svoje ozemljena Italskem polotoku v zaledju ožjega območja Benetk (Dogado) (op. ured.).

11 Poleg že navedenih del v opombi 1 glej tudi razmišljanje o mitu zasedbe Galipolisa v: Tateo, 1990, 214-221.

Societas proti *dominium*, "pogajanja" proti nasilju orožja. Razlage o nastanku države kot ozemeljskega sistema in predstavitve njene zgodovine - v različnem duhu in z različnimi nameni - s strani piscev v Firencah in Benetkah so torej zelo različne. Tudi tak se najde, ki je kot Francesco Guicciardini prepričan, da se modela ozemeljske širitve objektivno razlikujeta. Ko ju zatem primerja, išče razloge za njuno razhajanje v razmerah, v katerih sta se izoblikovala, in v njuni predzgodovini. V Toskani, ki jo je nenehno ogrožala bližina papeške države, "je še tako majhen kraj [...] v preteklosti okusil svobodo in tudi sedaj še kar naprej teži k njej [...]; kjer so take korenine, ni mogoče vladati drugače kot s silo, vsak podvig pa je povezan z neskončno veliko težavami". Na območju Terraferme, kjer je svobodni komunalni režim že nadomestila vladavina gosposke, pa Benetkam "nikoli ni bilo treba izkoreninjati svobode, pa tudi Cerkev ni bilo blizu" (Guicciardini, 1994, 227-228). Vendar je bila razlika med vladajočim mestom, ki je posebej celotno Beneško republiko, in podrejenimi mesti vedno zelo jasna.

Samo zunaj republike, tam, kjer slabijo ali se izgublajo izrazito meščanske vrednote samouprave in z njo povezane "civilne vrline", se rojevajo drugačne govornice in se oblikujejo drugačna politična merila, dualizem pa teži k oblikovanju enotne podobe. Tudi po Giovanniju Boteru, učencu in učitelju jezuitov, "je mesto množica ljudi, ki se zbere, da bi skupaj živela srečno" (Botero, 1598, 309).¹² Vendar za piemontskega pisca, ki je kasneje postal sodelavec nadškofov in vladarjev (tudi vladarja, kakršen je bil Karel Emanuel I. Savojski, ki mu je bila meščanska kultura povsem tuja) in je živel v mestih, ki so zrasla v senci države in Cerkev - Milanu, Torinu, Rimu, Parizu, Madridu, dobrega poznavalca francoske kulture in pozornega bralca Bodina, "veličina mesta" nima več nič skupnega s 'civilnimi vrednotami' in 'političnim življenjem'. Če je že ne gre meriti glede na "velikost kraja ali obseg obzidja", pa jo gre iskati, podobno kot velikost držav, v "številčnosti ljudi in njihovi moči". Odvisna ni le od naravnih faktorjev ("udobnosti lege", "rodovitnosti zemlje", "primernosti dostopa" oziroma zmožnosti zalaganja mestnega trga), temveč tudi od gospodarskih, družbenih in upravnih dejavnosti, ki jih mestno središče prevzame v sistemu, v katerega je umeščeno kot sedež veroizpovedi in sodne oblasti, kraj proizvodnje in trgovanja, a tudi študija, sedež vladarja in plemstva. Tudi za Botera je pomembno "gospostvo", vendar zato, ker "odvisnost" vzpodbuja pritek ljudi in bogastva. V mestu, ki naj bo središče ozemeljskega sistema, "se odvijajo najpomembnejše sodne zadeve, tako kazenske kot civilne [...], ugledni možje razpravljajo o vprašanjih, ki zadevajo skupnost in posameznike, sem se steka in tu se troši državni denar, najpomembnejši in najbogatejši meščani iz drugih dežel želijo tako mesto obiskati in se v njem zadržati"; in tako se tam srečujejo "najrazličnejši trgovci in obrtniki, delavci in služabniki iz najbolj oddaljenih krajev" (Botero, 1598, 348-349). Bolj kot obzidje so pomembna vrata, ki vodijo vanj, in tok tistih, ki jih prestopajo.

¹² Glede študij o G. Boteru glej Baldini, 1992, 503-553.

V delu *Relatione della Repubblica venetiana*, izdanem 1605, je Botera bolj kot svoboda in ubranost mesta ter njegovi konstitucijski in politični temelji zanimalo ohranjanje države, popoln primerek tistih "srednjih" držav, ki so po njegovem najbolj ustrezale novim evropskim ravnotežjem. Sprašuje se, od kod izvirajo razlogi za pokornost podrejenih mest, in jih, contarinijevsko, najde predvsem v želji mest po ohranitvi svojih privilegijev in "navad" ter svojih statotov, a tudi v dodeljevanju "vodilnih funkcij" njihovim prvim meščanom, in sicer ne le znotraj obzidij njihovih 'domovin', temveč tudi v "cenjenih trgih, ozemljih in vaseh" njihovih okrožij. S tem pa izpostavlja v bistvu federativne elemente beneške ozemeljske zveze. Če Contarinijevo razmišljanje razširimo, pa se razkrijejo tudi tiste niti, ki vežejo "številne mestne gospode" v Benetkah: službe in plače, ki so jim dodeljene, ter celo pripustitev (čeprav je pri tem pretiral) mnogih od njih med beneško plemstvo (Botero, 1605, 43-44). Tudi v beneškem primeru pa postajata v očeh vladarskega svetovalca vse pomembnejša medsebojni vpliv mest in rahljanje notranjih meja.

2. Mesto in "regionalna država": pravni in konstitucionalni okviri

Seveda bi bilo opise časa tvegano uporabiti kot neposredno odslikavo resničnosti. Vendar nam lahko predstave, ki so jih imeli sodobniki o državi in mestu, po eni strani pomagajo pri razumevanju zgodovinskih razsežnosti pojmov, s katerimi še danes opredeljujemo organizacijske oblike družbe in oblasti na začetku moderne dobe, po drugi strani pa nas navajajo k razmišljanju o pestrosti razvojnih usmeritev modelov, ki jih te predstave (četudi med seboj močno različne) skrivajo v sebi. Območje, ki ga bomo obdelali v nadaljevanju, je omejeno na osrednji in severni del Italije, to je na tisto polovico polotoka, kjer je bila mestna mreža najgostejša in je bilo mesto posebej navzoče, najprej v obliki svobodne komune, od 15. stoletja dalje pa v okviru tako imenovanih "regionalnih" držav, znotraj katerih se je nanovo oblikovala popolna ozemeljska razdrobljenost komunalnega obdobja. To je tista Italija, ki jo lahko neposredno vključimo v *Urban Belt*, po mnenju zgodovinarjev 'moderne države', zbranih pod okriljem European Science Foundation, hrbtenica srednjeveške Evrope, ki je svojčas predstavljal območje izredne ekonomske in politične živahnosti in se upiral nastajanju velikih centraliziranih držav.¹³ Tudi na tem ožjem področju se bomo morali posluževati posameznih primerov in se odpovedati želji po izčrpnosti.

Ko se je novejšje zgodovinopisje lotevalo oblikovanja celostnih podob in si zadajalo široko zastavljene primerjave, je običajno iskalo sorodnosti, ne pa posebnosti, strukturno kontinuiteto, ne pa sprememb v času. Raziskovalci, ki so bili pozorni predvsem na pravne in institucionalne vidike, so vztrajali pri posplošenih

¹³ Glej prispevek Dicher-Brady Jr.-Blockmans-Van Nierop-Isaacs-Musi v delu, ki ga je uredil Blickle, 1977, 217-323, posebej tisti del, ki ga je uredil Isaacs, *States in Tuscany and Veneto (1200-1500)* 291-304.

'pogodbenih', 'dogovornih' temeljih regionalnih držav. V teh osnovah so zaznali skupne značilnosti tako držav pod vodstvom vladarjev kot držav pod vodstvom mest, močno razširjene ne le v Italiji, temveč tudi v Evropi (na primer v Nemčiji).¹⁴ Nekateri so izpostavljali trdovratna zavračanja novih, močnejših in centraliziranih sistemov oblasti, ki so se izražala na ta način, za številne druge pa so 'pogodbe' pravzaprav odsevale določeno sporazumno delitev oblasti in javnih funkcij, ki je po eni strani odražala prizadevanje, da bi vladali s konsenzom in obrzdali neizogibno konfliktnost v še znosnih mejah, po drugi pa priznavala v dejanjih zakoreninjeno *superioritas*, ki je pogosto izhajala iz dolge gospodarske in politične nadvlade (Chittolini, 1979a, 1979b, 1996; Fasano Guarini, 1994). S podobnimi sredstvi so vladarji in mesta lahko nase navezali fevdalne posesti, njihovim gospodom pa dodelili funkcije namestnikov v vladi. Zelo očitno se je to zgodilo med 14. in 15. stoletjem v vojvodstvu Visconti-Sforza, pa tudi na območju beneške Terraferme (Chittolini, 1997b, 36-100; 1996, 145-166 in 227-242. Za beneško Terraffermo: Zamperetti 991, 15-44). Lokalne samouprave, vzpostavljene s sklepanjem "pogodb", so bile dolgega življenjskega daha. V zvezi s tem se pogosto omenja toskansko nadvojvodstvo med 16. in 18. stoletjem, katerega ureditev je bila 'federativna' ali 'konfederativna', vloga vladarja v odnosu do skupnosti pa opredeljena kot 'skrbništvo' (Mannori, 1994). Tudi teoretično nedotakljiva oblast papežev je bila razumljena kot 'skrbništvo', pri katerem je bilo treba spoštovati dogovorjene sporazume. Ob tem ne gre spregledati dejstva, da je bila Bologna v okviru papeške države pravno opredeljena kot "pogodbena republika" in da je senatorska aristokracija svojo vlogo predstavnika celotnega mesta utemeljevala prav z obrambo 'pogodbe', ki je bila prvotno sklenjena leta 1447 z Niccolajem V. 'Pogodbo' so kasneje, glede na različne politične okoliščine, izpodbijali ali širili, bolonjska stran pa jo je vse do 18. stoletja vztrajno in vedno znova uveljavljala. In s tem interese domovine (tudi v tem primeru so jo istovetili z mestom) postavila pred državne. Vendar obramba lokalnih svoboščin, trdno nasprotovanje poseganju zunanjih sodišč na področje sodne uprave, denimo, razumljeno skoraj kot nekakšen napad na "mistično telo" mesta, ni izključevala pokornosti; nasprotno, bila je njena druga plat (De Benedictis, 1995).

Če bi izrisali preglednico pogodb ali 'določb' (vključno s privilegiji na področjih gospodarstva, davkov, sodne oblasti ter razbremenitev in koncesij različne narave, ki so jih prinašale s seboj), ne bi nikjer sovpadala s preglednico mest, dokler se ne bi v njej izčrpala. Pogodbe je bilo mogoče skleniti tudi z manjšimi središči in s posameznimi skupnostmi, določale pa so lahko obstoj 'ločenih ozemelj' in 'malih vladavin'.¹⁵ Milosti in privilegijev niso bili deležni samo posamezni kraji, temveč tudi določene družine in posamezniki. Na začetku moderne dobe so se pravice nenehno drobile in prilagajale posameznikom, brez ločnice med 'javnim' in 'zasebnim', na

14 Glej obsežno predstavitev v delu De Benedictisa (1995, 21-73).

15 Glej Chittolini, 1966, 61 -83; Tocci, 1985; Zamperetti, 1991.

področju 'javnega' pa med mestnim, skupnostnim in fevdalnim. Priznavanje teh pravic je postalo tudi orodje zavezništev in klientel ter del iger za patronate. Vendar bi morala biti mesta, skoraj vsa prisotna na tej preglednici, posebej poudarjena. Ohranila so namreč vlogo ključnega vozlišča držav in privilegirane sogovornika vladarjev.

Preglednice določil bi lahko prekrili s preglednicami statotov oziroma 'leges municipales'. Niso namreč samo Benetke dopuščale njihove uporabe tudi podrejenim središčem, kot poročata Contarini in Botero. Podobno je bilo v vseh italijanskih državah. Ne glede na posebnosti, značilne za polotok, predvsem na zgodnji razvoj, ki je prav pod vplivom mestne kulture omogočil, da so bile tu pisno zabeležene, je to pravzaprav ponovno kazalo na njihov izrazito evropski značaj¹⁶: sobivanje lokalnih in statutarnih ali običajnih norm z zakonodajo vladarjev in trajanjem *jus comune* je bilo povsod značilno za obdobje pred kodifikacijami. V Italiji so lokalni statuti predstavljali posebno gosto mrežo oblasti v florentinskem gospostvu, kjer so jih z občasnim dopolnjevanjem nenehno posodabljali. Tudi na območjih, kjer je bila teoretično vzpostavljena absolutna papeževa oblast, niso izgubili veljavnosti. V Bologni so se na njihovo nedotakljivost sklicevali še v 18. stoletju. "Dobro vodena mesta" Romagnie, Umbrije, Mark in severnega Lacija so v njihovem spoštovanju videle temeljni pogoj za ohranitev svojega političnega prostora, svoje lastne 'svobode' (Zenobi, 1994). Tudi preglednice statotov ne bi smele beležiti le mest. Obstajajo namreč kmečki statuti, preproste izdaje norm podeželske policije ali določil, ki zadevajo nižje urade. Obstajajo statuti podestarij in vikariatov, ki vsebujejo tudi upravna in proceduralna vprašanja. In so statuti, ki so jih odobrili fevdalci in gosposka. Vendar so tudi v tem primeru prisotna skoraj vsa mesta, nedvoumno pomembna kot središča oblikovanja in ohranjanja celovitejših in pomembnejših normativov od tistih v manjših skupnostih, ki niso urejali le lokalnih ustanov, temveč so zajemali tudi civilno in kazensko pravo ter bili pogosto v veljavi tudi zunaj mestnih meja. Mesta so bila na svoje statute ljubosumna, saj so v njih videla temelje in simbol svojih mestnih kvalitiet.

Podobne preglednice bi nudile uporabno sliko tako "heterogenega" značaja, ki ga danes prepoznavamo tudi v neitalijanskih državah,¹⁷ kot pomena, ki so ga imela mesta na začetku moderne dobe v osrednji in severni Italiji. Sliko pa bi lahko tudi izkrivile. Znotraj relativne homogenosti pravnega okvira bi realno stanje navsezadnje lahko postalo povsem usklajeno z različnimi sistemi. Trajanje konstitucionalnih sistemov, ki bi jih na ta način nekako upodobili ali jih vsaj priklicali v spomin, ter navidezna negibnost njihovih "federativnih" ali "združevalnih" predpostavk med 15. in

16 Za primerjavo med italijanskim in nemškimi območjem glej Statuti citta territori, 1991.

17 Nasproti dolgemu idealiziranju "nacionalne države" je Elliott, 1992, nakazal v "sestavljenej monarhiji" (v preprostem združevanju pod isto krono ozemelj, ki so bila institucionalno in neredko tudi etnično različna) dolgotrajen značaj evropske zgodovine. Pojem "sestavljene monarhije" ni nov. Pred tem je bil uporabljen v zvezi z italijansko državo mestnega izvora, z beneško. Glej Grubb, 1988, 1-2.

18. stoletjem pa bi lahko preprečili neposredni vpogled v dejanska gibanja. Na ta način ne bi mogli razločevati beneškega od florentinskega primera, pa tudi ne razbrati, če in kako sta se v času spreminjala.¹⁸ Prav tako ne bi mogli razumeti razlogov, zaradi katerih sta na začetku 16. stoletja Francesco Guicciardini in Gasparo Contarini imela tako različne poglede na ozemeljske sisteme in zakaj so se od njunih tako zelo razlikovala stališča Giovannija Botera, izoblikovana med 16. in 17. stoletjem.

Pravni okviri določajo pragove, ki jih zgodovinarji ne morejo več spregledati. Sodijo namreč med tiste strukture, katerih spremembe, pogosto skorajda nezaznavne, občasno pa nenadne, lahko nudijo merila za daljše periodizacije. Prepojile so zgodovinski jezik prav tako kot političnega, iz katerega so izšle. Zato jih je treba upoštevati kot najpomembnejša merila, ki so jih uspele spremeniti le globoke revolucije. Pač pa sta lahko bila njih uporaba in razlaga različna; različne so bile lahko vsebine "pogodb" in različni so lahko bili cilji, h katerim so bile naravnane; različna je bila lahko narava nadzora, ki so ga osrednje oblasti izvajale nad lokalnimi, uporaba statutov, dopuščena (ali zapovedana) odstopanja pri njihovem izvajanju in to navkljub navidezno togi skupni hierarhiji virov. Različna in v času pogosto spremenjena, glede na izide sporov in soočenj, ki so včasih (ne vedno) izbruhnili v odkrite konflikte, so bila tudi ravnotežja in odnosi moči, ki so se na ta način izoblikovali in si pridobili veljavnost.

3. Mesta in ozemlje: soočenje strategij

Vsaj ena od razlik, ki ju je Francesco Guicciardini zabeležil v procesu oblikovanja beneške in florentinske vladavine, zadeva vidike, ki se zdijo pomembni tudi nekaterim sodobnim zgodovinarjem, in sicer pomen vpliva zgodnejšega dogajanja v podrejenih krajih, svobodnih komunah ali mestih, povzdignjenih v gospostva.¹⁹ A to ni bilo vse.

Nič manj pomembni niso bili nekateri materialni vidiki, predvsem kakovost mestnega sistema na obeh območjih in spremembe, ki jih je doživel v obdobju krize med 14. in 15. stoletjem. Italija - dežela mest, je bilo pogosto zapisano in še nedavno tega ponovljeno (Ginatempo-Sandri, 1990), vendar mest, ki so bile po velikosti lahko močno različna. Ob tem ne želimo ponovno načenjati razprave o pragu urbanizacije, katere sterilnost je Fernand Braudel pred časom že razkril (Braudel, 1977, 380-382), pač pa želimo opozoriti, da je bila demografska in gospodarska kriza v 14. stoletju podobno kot za druge dele osrednje Italije usodna tudi za toskanska mesta, čeprav so bila na podlagi približnih in negotovih podatkov, s katerimi razpolagamo, v obdobju komunalnega razcveta primerljiva s padskimi (Pisa je štela med 40.000 in 50.000

18 Za primerjavo glej Fasano Guarini, 1991, 69-124, in Varanini, 1991, 247-317.

19 Glede beneške Terrafërme glej Varanini, 1992.

prebivalci, kolikor Verona in Brescia, Arezzo od 17.000 do 18.000, kolikor Vicenza in Treviso). Podoba tega območja je tako korenito spremenila, da se lahko vprašamo, ali lahko še govorimo o "krizi" ali pa morda o "zatonu regionalne civilizacije".

Tudi Verona in Padova s približno 20.000 prebivalci sta se na začetku 15. stoletja praktično razpolovili (za druga mesta z območja Terraferme nimamo istodobnih podatkov), medtem ko je Pisa še pred florentinskim nakupom doživela pravi zlom in se skrčila na okoli petino svojega siceršnjega obsega, na 7.500 prebivalcev. Arezzo in Pistoia sta se zmanjšali na četrtno, na okoli 4.500 prebivalcev. Tudi Firenze so občutile krizo hujše kot Benetke. Prve, ki so v 13. stoletju štejele 100.000 prebivalcev, so leta 1427 padle na 37.000 do 40.000, medtem ko so druge, ki so izhajale iz podobne demografske ravni, a so si pomagale s svojo trgovino in ladjedelnicami, so leta 1422 še zmeraj štejele 85.000 duš.²⁰ Številčna razmerja na ravni regije pa so bila ugodnejša za Firenze kot za Benetke. Zdi se, kot da se je florentinska oblast v Toskani širila v skoraj praznem prostoru, posejanem z mesti, ki so bila zgolj prikazni. Zato tudi ni bilo težko izdajati ukrepov, čeprav v okviru veljavnih pogodbenih vzorcev, s katerimi so učinkovito prevrednotili če že ne notranje avtonomije, pa vsaj oblast teh prikazni nad njihovimi okrožji. Nasprotno pa so bila mesta na območju beneške Terraferme še vsega spoštovanja vredna in so bila temu ustrezno tudi obravnavana, zato so znotraj istega pravnega okvira z njimi sklepali dogovore, ki so po začetnih nihanjih postali dejanski poroki za pridobljene pravice vodilnih mestnih slojev.

Pred kratkim je bilo v zvezi z nastajanjem regionalnih držav slišati o "modularnih sistemih", t. j. novih, večjih mestnih gospodstev, ki naj bi se izoblikovala z združevanjem tistih, ki so jih pred tem že ustanovila osvojena mesta, ki so "sama že vladala manjšim mestom, ozemljem in vasem" (Isaacs, 295-296). Nekatera mesta naj bi se torej drugih mest poslužila za oblikovanje svoje bolj kompleksne mreže oblasti. Sam pojem je brez dvoma zgovoren, vendar bolj kot florentinskemu ustreza beneškemu primeru. Benetke so namreč mestom, vključenim v njihovo "societatem", predvsem na davčnem in sodnem področju dolgo puščale tisto široko oblast nad njihovimi starimi okrožji, "častitljivimi vasmi, ozemlji in dolinami", o kateri sta govorila tako Gasparo Contarini kot osemdeset let kasneje Giovanni Botero. Pravica, ki so jo obdržala podrejena mesta, da še naprej pošiljajo svoje meščane s sodniškimi dolžnostmi v svoja okrožja, zagotovo ni bila zgolj simbolične narave.²¹ Eden prvih ciljev, ki so si jih Firenze zadale pri oblikovanju svojega 'gospodstva' - tiste zgradbe, katere notranje 'nasilje' je razglašal Francesco Guicciardini -, pa je bil razbijanje 'modula' z ločevanjem mest od njihovih okrožij. Ponekod, kot na primer na po-

20 Za vse zgodnejše podatke glej *Ginatempo-Sandri*, 1990.

21 Nekatero oceno glede uredbe in upravljanja beneške Terraferme nekoliko odstopajo. Glej *Ventura*, 1964, *Grubb*, 1988; za drugo plat pa *Cozzi*, 1982, 217-318 in 1998, 291-235; *Viggiano*, 1993; *Varanini*, 1992.

membrnem območju Pise oziroma njene 'provinca', se je to verjetno dogajalo bolj odkrito, medtem ko je ta proces drugod, kot denimo na območju Pistoie, potekal bolj nenačrtno, manj izrazito in postopno. Vse te težnje pa so vzpodbudile nastanek nove, samo delno urbanocentrične ozemeljske delitve na okrožja, izoblikovane na začetku 15. stoletja, uvedbo tako imenovanih podeželskih vikariatov, ki niso bili več odgovorni mestom, vsesplošno pošiljanje florentinskih rektorjev s podestatskimi pristojnostmi na ta območja in s tem odpravljanje tistih nižjih sodnikov, ki so na podeželju beneške Terraferme še naprej ostajali močno sredstvo obrambe in uveljavljanja interesov oblastnih skupin podrejenih mest.²²

Še pomembnejši od večje ali manjše krhkosti mestnih mrež so bili narava in interesi slojev, ki so upravljali z vladajočimi mesti, dejanska narava in intenzivnost trgovinskih odnosov, ki so jih ti vzpostavili z ozemeljskimi enotami, nad katerimi so spletili svojo oblast. Na tem mestu še nakazati ni mogoče vseh mogočih zapletenih zvijač, s katerimi so splošne interese prepletali z zasebnimi, javno potrjene oblike gospodarske in politične hegemonije pa s klientelizmom in privilegiji, pogosto tudi ob posredovanju političnih frakcij. A zadržimo se raje ob različnih profilih obeh mest, ki sta se bolj kot druga zavzemali za oblikovanje sistemov regionalne oblasti, in ob različnih načinih, s katerima sta se tega lotili. Odločitve, ki so Benetke na začetku 15. stol., kot je znano, privedle do zavzetja Terraferme, so bile deležne precejšnjega nasprotovanja. Zagovornikom širitvene politike ni bilo lahko braniti usmeritve, ki prav gotovo ni temeljila, kot je trdil Contarini, na želji, da bi pomagali bližnjim zatiranim ljudstvom pred njihovimi tirani, temveč predvsem na potrebi po obrambi kopenskih trgovskih poti pred grožnjami drugih potencialnih zavojevalcev (v prvi vrsti pred družinama Visconti in Sforza). Vsi, ki so se še zmeraj povsem istovetili s pomorsko in trgovsko usmeritvijo mesta in po mnenju katerih bi bilo treba cesarstvo najprej zaščititi z morske strani,²³ so namreč tem težnjam močno nasprotovali; pravi zemljiški interes si je pot do beneškega plemstva utirali zelo počasi in bil na začetku omejen na bližnja območja, na območje Padove, denimo, in Trevisa. Šele med 16. in 17. stoletjem so postali ti interesi tako močni, da so spremenili profil mestne države in vplivali na njeno ozemeljsko politiko. Začetnih značilnosti in težav ob združevanju, ki so ga ovirale globoke "okoljske" razlike, pa bi le težka ne povežali z razumno odločitvijo, ki je navajala k spoštovanju lokalnih ravnotežij in oblikovanju institucionalnih okvirov za njihovo ohranitev. Posledice te odločitve v upravljalni praksi rektorjev, ki so bili poslani na to območje, in organov, ki so nad njim bdeli iz Benetk, je težko spregledati, prav tako kot so očitne v samovoljni sodnikov in v njihovi navadi, da posredujejo v sporih in jih poravnavajo. Na ta način so

22 O uredbah in upravljanju florentinske države glej Chittolini, 1979, 292-235; Zorzi, 1990. O primeru Pise glej Fasano Guarini, 1976, 1-94; o primeru Pistoie glej Herlihy, 1972.

23 O dogodkih, ki so pripeljali do nastanka Terraferme glej Cozzi - Knapton, 1986 in tam navedeno bibliografijo.

vrhovno oblast Sv. Marka začele priznavati tudi nasprotne sile na prizorišču.

Veliko odkritejše so bile ozemeljske težnje Firenc.²⁴ Nastajanje gospodstva v tem primeru ni bilo kot v Benetkah posledica preobrata, ob katerem so se vnela nasprotja in odkrite razprave, temveč je šlo bolj za postopen rezultat širitve, ki sicer ni bila izpeljana "v meščanski opravi", pač pa je izhajala iz trgovske in proizvodne hegemonije, ki jo je mesto, skoraj geografsko središče regije, v njej izvajalo; v oporo pa mu niso bile le zveze, ki so se pri tem izoblikovale, temveč tudi zgodnji interes vodilnega mestnega sloja za zemljiško lastnino.²⁵ Od tod tudi vse druge odločitve, predvsem tista, s katero so mestom z oblikami institucionalnega ločevanja odvzeli nadzor nad njihovimi okrožji; od tod ostri posegi v gospodstvo, ki niso bili omejeni na posredovanje v lokalnih sporih, temveč so omogočili bolj ali manj uspešen davčni in upravni nadzor.

Podobnim pogojem kot v Benetkah - pomorskim, trgovskim in v 16. stoletju predvsem finančnim interesom mestnega plemstva - gre morda pripisati tudi razloge za relativno nezanimanje Genove za svoje "gospodstvo", ozek ozemeljski pas med hribovitim predelom in morjem. Po osvoboditvi mesta izpod neposredne vladavine Francozov 1528 in njegovem prehodu pod prožnejši nadzor Špancev, po uničenju strankarskega sektaštva, po oblikovanju plemiškega "unicus ordo", s čimer so utrdili notranji red mesta, je seveda *Respublica Januensis* posrbela tudi za obnovo svojega ozemeljskega gospodstva: s pomočjo Španije je Francozom iztrgala konkurenčno mesto in пристanišče Savono in si zagotovila tranzitne poti, predvsem ključni prehod preko gorskega obroča proti lombardski nižini.²⁶ Genovski rektorji, poslani v periferne skupnosti, kjer so nekateri raziskovalci preučevali "ligurski" model države starega režima (Cervo, Fontanabuona), pa so v svoji dnevni upravljalški praksi izražali določeno ravnodušno nevtralnost. Na videz brez političnega cilja so se po mnenju raziskovalcev, ki so se s tem posebej ukvarjali, še izraziteje kot beneški rektorji omejevali na "posredovanje" v sporih med rodovnimi zvezami, skupnostmi, sosedi, strankami, če pa je bilo potrebno, so najnasilnejše spopade med roparji zatrli tudi v krvi (Raggio, 1990; Grendi, 1993). Velike družine (Doria, Grimaldi, Spinola, Centurione, Balbi), ki se še niso zasidrale na ozemlju - "négociants sans pays" so jim pravili še v 18. stoletju -, pa so se na videz gibale v meta-teritorialnem prostoru, med mestom, s katerim so se najgloblje istovetile, in španskim cesarstvom (Grendi, 1997).

4. Država in gospodarska regija: zaton mest, vzpon podeželja?

Čeprav so procesi združevanja v večje sisteme, politične in gospodarske, potekali v 'pogodbenih' okvirih, o katerih je bil govor, in čeprav so bile strategije, ki so

24 Poleg že omenjenih del v zgornjih opombah (ki so podrobneje obravnavala institucionalno sistematizacijo kot celovito zgodovino nastanka florentinske vladavine) glej Luzzati, 1986.

25 Glej o tem opombe v Fasano Guarini, 1994, 171.

26 O vprašanju Savone in zapiranju njenega pristanišča glej Pacini, 1990. Isti avtor je posvetil več pozornosti vprašanju upravljanja vladavine v svoji doktorski disertaciji, ki je v tisku.

vplivale na njihovo izvajanje, različne, so tako rekoč povsod spremenili vlogo mest in ponekod vzpodbudili tudi izrivanje urbanega tkiva. Seveda so preživele tiste funkcije, ki so jih mestna središča opravljala v zvezi z organizacijo trga in oskrbo s hrano, z nudenjem pomoči, z upravljanjem teritorija in z izvajanjem sodne oblasti, z vzgojo oficirjev in vojaških kadrov, funkcije skratka, v katerih je Giovanni Botero videl 'svojskosti' mesta. Neredko pa so te funkcije postale tudi apanaža manjših središč - "skoraj-mest", kot jih je nekdo označil -, ki pa niso razpolagala z atributi, ki so v Italiji simbolizirali cerkveno oblast in bili značilni za prava mesta, s častjo, ki so jo zagotavljale antične korenine in plemiška narava, s privilegiji, ki so mesta ščitili. Pač pa je istočasno prišlo do očitnega in sčasoma vse bolj naglašene prevrednotenja mestnih pristojnosti.

Do tega prevrednotenja je prišlo tudi tam, kjer so, podobno kot v Bologni, še kar naprej govorili o "pogodbeni republiki", ali kjer je, tako kot v papeški marki, v Umbriji in v legacijah meščansko življenje ob podpori novih institucij oblasti in urejeno v strogo plemiške oblike med 16. in 17. stoletjem ohranilo tako živahnost in dostojanstvo, da so vsi, ki so se ukvarjali z majhnimi urbanimi središči, raztresenimi po teh pokrajinah, prepoznali v njih, bolj kot v osrednjih institucijah, življenjsko tkivo ("državno in torej posvetno") papeške države (Zenobi, 1994). Papeški Rim je bil brez dvoma posebna in nenavadna prestolnica; predstavljal je pol, ki je s svojo privlačnostjo močno presegal državne meje, ni pa bil 'vladajoče' mesto. Podobno kot njegov vladar je tudi sam imel dve duši: cerkveno-versko in politično,²⁷ zato ni prav nič pretirano, če v primeru papeške vladavine prav v mestih in manjših perifernih središčih prepoznavamo kraje dejanskih izmenjav in regionalnega trgovanja, usposobljene sedeže regionalnih visokih sodišč, centre izvora in izobrazbe osebja kurije in javnih uslužbencev, ki so v njih obiskovali zavode in univerze. Sicer pa papeži in njihovi legati niso skrivali želje, da bi obvladovali lokalne oblasti in vzpostavili nadzor nad njihovimi političnimi odločitvami. V tem duhu je mogoče brati tudi zgodovino Bologne v obdobju kratkotrajne vladavine papeža Siksta V. (Gardi, 1994), splošneje pa tolmačiti takratne poskuse, da bi skupaj z institucijo rimske kongregacije za nadzor oblasti (Buon Governo) vzpostavili način upravnega, premoženjskega in koordinacijskega nadzora za obvladovanje lokalnih partikularizmov.

Podoben poskus, ki sicer ni služil odpravljanju avtonomij, temveč nadzoru nad mestnimi upravami, se je med 16. in 17. stoletjem pod pritiskom naraščajočih finančnih zahtev držav razširil tudi na druga območja.²⁸ V 17. stoletju so se celo v Genovski republiki in v republiki Luce, takrat še mestnih razsežnosti, izoblikovali podobni uradi kot urad za nadzor oblasti (*Ufficio del Buon Governo*). Že od srede 16. stoletja je v medičejem nadvojvodstvu deloval preoblikovan in okrepljen Urad

27 O dvojnem profilu papeža glej Prodi, 1982.

28 Za popolnejšo in posodobljeno sliko glej Mannori, 1997, posebno Mannorijev uvod in zaključni povzetek Fasano Guarinijeve. Glej tudi Tabacchi, 1996.

deveterice varuhov (*Magistrato dei Nove Conservatori*), ki mu je bil zaupan "nadzor" nad organi lokalne uprave. Takrat se je tu uveljavil tudi običaj, katerega izjemnost je razvidna iz pozornosti, ki jo je vzbudil med beneškimi poslaniki (*ambasciatori*), da namreč center imenuje kancelarje v vseh skupnostih, vključno z mesti. Njihova naloga je bila "urejanje sprotnih zadev", piše Francesco Morosini 1608, v "težjih" primerih pa je odločal nadvojvoda (*Relazioni*, 1916, I, 121). Po mnenju toskanskih perifernih sil je bil ta ukrep škodljiv in v številnih mestih, Arezzu, Cortoni, Pratu, Volterri, so ga sprejeli sovražno, včasih je naletel celo na nasilen odpor (Fasano Guarini, 1977).

Podobno kot v Markah in milanski državi tudi v Toskani niso manjkala politična posredovanja, s katerimi so skušali vplivati na sestave mestnih upravnih organov, in sicer največkrat tako, da so na izrazito oligarhičen način izpodbijali najočitnejše poskuse spreminjanja že obstoječih ravnotežij. Navidezno kontradiktorno razvrednotenje mestne oblasti je v številnih primerih izzvalo tisto ravnodušnost do funkcij, katerih zakasnele izraze je v primeru Verone ujel Marino Berengo (Berengo, 1975), ni je pa težko zaslutiti tudi v kaznih, ki jih predvidevajo statuti iz 16. in 17. stol. za vse tiste, ki bi se skušali izogniti njihovemu izvajanju. Sicer pa se "pota vzpona" niso izčrpala več znotraj mestnega obzidja: vezana po eni strani na zemljiško premoženje, so po drugi strani tako v Toskani kot v papeških markah "silila ven", se skušala prebiti do državnih dvorov in sodišč, do vojaških organizacij, gubernij, deželnih in vrhovnih sodišč ter najvišjih ravni cerkvenih hierarhij.²⁹ To je bila ena od nagrad, ki jih je tako skozi javne kot skozi klientelarne načine združevanje ponujalo lokalnim vodilnim slojem, katerih politična moč se je postopoma izgubljala; obenem pa je to bil tudi razlog za njihovo ločevanje od svojih domačih krajev.

Med 16. in 17. stoletjem se je močno razširila tudi težnja po ločevanju mest od njihovih okrožij, ki je bila vse od 15. stoletja značilna za strategijo oblasti, ki so jo na račun "modularnega sistema" upravljanja izvajale Firenze na svojem ozemlju. Podobno zgodovinopisje je, tako kar zadeva beneško Terrafermo kot špansko Lombardijo, posvetilo veliko pozornosti širjenju teles, ki so v tistem obdobju samostojno predstavljala podeželje, mu zagotavljala lastni glas in mu dala možnost, da se pogaja z mesti predvsem na davčnem področju, a tudi na področju sodstva, uprave in prehrane. Ta telesa - "teritorialna telesa" ali "okrožni zbori" ali "lažni senati", kot so jih imenovali v Venetu - so izvirala iz značilnega prepleta "državnih" in "družbenih interesov".³⁰ Z ene strani so pritiskale finančne potrebe in želja, posebej očitna v španski Lombardiji pod Filipom II.,³¹ zagotoviti davkarji trdnejše in bolj nepri-

29 O papeški državi glej Zenobi, 1976. O toskanskem nadvojvodstvu glej Fasano Guarini, 1979-80, 105-126. O napredovanju, ki so ga ponujale sodniške kariere in vrhovna sodišča glej Sbriccoli, Bettoni, 1993.

30 Za celovitejšo sliko z bogato bibliografijo glej Chittolini, 1996, 211-226. Glej tudi Zamperetti, 1987.

31 Zaplete v zvezi z oblikovanjem novih meril pri delitvi davščin v španski Lombardiji in vpliv, ki so ga ta merila imela na odnose med mesti in podeželjem, je temeljito preučil Vigo, 1979 in 1994.

stranske temelje in s tem lažje izterjevanje davkov, z druge strani pa so bile na delu globoke družbeno-gospodarske dinamike. "Lažne senate" so zato tisti, ki so jih preučevali, povezali tako z zanimanjem, ki so ga začeli beneški premožni sloji kazati za zemljiško posest, kot s takrat še slabo znanimi spremembami ozemeljskega družbenega tkiva, znotraj katerega so se začele oblikovati nove sile in novi interesi.

Zaton mest torej in vzpon podeželja? Danes se zdijo ti pojmi neustrezni, zgodovinarji pa se pri branju procesov, značilnih za italijanske države v moderni dobi, raje odločajo za drugačne ključne, za druge konceptualne prijeme.

Že same demografske podatke je glede na njihovo različno ureditev mogoče brati na več načinov. Nasproti dolgo prevladujočemu stališču o "celovitem procesu razkroja mestnega gospodarstva in družbe v Italiji 17. stoletja" (Sonnino, 1982) je R. P. Corritore pred kratkim postavil tezo o razvoju, ki je drugačen glede na upoštevanost velikosti. Če ob mesto z več kot 10.000 prebivalci postavimo manjša središča s 5.000 do 10.000 prebivalci, propadanje nima več takih razsežnosti. Prej bi ga lahko označili kot težnjo k navzdol naravnani "razsežnostni homogenizaciji" in torej (potem ko sta bili rešeni vprašanji vloge in posesti prestolnih mest) k manjši polarizaciji urbanih sistemov, k bolj razširjeni "urbanizaciji" podeželja, ki naj bi v padsko-emilijanskem primeru, ki ga avtor posebej obdeluje, predstavljala drugo plat splošne "ruralizacije" gospodarstva (Corritore, 1993). Zastajanje in v nekaterih primerih manjšanje starih zgodovinskih mest, razpotegnjeno v daljše časovno obdobje, tudi drugod spremlja nastajanje "manjših" središč, trgov, vasi, "skoraj-mest", ki jih včasih doleti čast dodelitve mestnega naslova.³² Na nekaterih območjih (v Toskani medičejskih nadvojvod, v Piemontu Emanuela Filiberta Savojskega in njegovih naslednikov) je politično poseganje vladarjev prineslo s seboj spremembe v samih mestnih hierarhijah in celostno prestavljanje teritorialnih polov. Z uveljavitvijo nove vladarske oblasti je Torino "zadužil Piemont" (Levi, 1985, 11-69). Pristaniško mesto Livorno, zgrajeno načrtno kot izraz modre politične volje, pa je postalo v nekaj letih drugo središče v državi.³³

Mreža lombardskih mest in mest Emilie-Romagne, od Pavie do Mantove, od Piacenze do Ferrare, opredeljuje po Corritoru "gospodarski *bazen*... relativno strnjen teritorij", ki presega državne meje in se napaja iz širših povezav. Za gospodarskimi procesi, ki so med 16. in 17. stoletjem dopustili združevanje podobnih urbanih skupin v nekakšno "regionalno" tržišče, pa stojijo politični dejavniki, ki so pripeljali do erozije mestnih avtonomij, ter posegi, s katerimi so vladarji skušali spremeniti merila pri prerazporejanju davčnih bremen in pri drugačni porazdelitvi privilegijev. Še ostrejši in bolj tog (morda celo preveč) je bil videti odnos med regionalno državo in gospodarsko regijo v drugih primerih in drugih obdobjih, v Firencah med 14. in 15.

32 Za celovito sliko glej Chittolini, 1994, 11-37 in 1996, 95-104. O toskanskem primeru glej Fasano Guarini, 1994, 39-63.

33 V obsežni bibliografiji o Livornu glej posebej L. Frattarelli, 1989, 872-893.

stoletjem na primer. S tem v zvezi so prišli na dan nasprotujoči si vidiki, prav kar zadeva načine vrednotenja vloge mest. Če so nekateri raziskovalci v regionalizaciji videli načeloma uglašen proces delitve dela med mesti, naklonjen gospodarskemu razvoju, so drugi obstoj močnega mestnega pola, usmerjenega (kot sta trdila Macchiavelli in Guicciardini) v politiko "nadvladanja" in ne združevanja, po krizi v 14. in 15. stoletju razumeli kot zavoro za demografsko in gospodarsko obnovo. Veliko ugodnejše so bile zato videti razmere na Siciliji, kjer naj bi zaton starih mestnih polov Palerma in Messine dopustil ustrežnejšo porazdelitev zaloga, ali v Lombardiji, za katero je bil značilen bolj razpršen in dinamičen urbani policentrizem.³⁴ Ne glede na razlike v interpretacijah, pa je bila vsem skupna ugotovitev, da gre zgodovino mesta in države iskati v "regiji", v okvir katere je treba dejansko umestiti gospodarska in politična dogajanja. Enotno je bilo tudi prepričanje, da gre analizo s tradicionalnih nasprotij mesto - podeželje na eni strani in mesto - država na drugi prenesti na gospodarske in politične sisteme, v okviru katerih se ta nasprotja povezujejo in umirjajo.

Iz tega zornega kota postaja vprašljiva ne le zamisel o urbanizaciji kot premočrtnem procesu, "povezanem z gospodarskim razvojem", temveč tudi pravno in politično razumevanje mesta po eni strani in pojmovanje države kot zgolj odraz procesov racionalizacije in "modernizacije" oblasti na drugi. Ponovno se odpirajo vprašanja, ki so jih na neki način dojele že priče tistega časa, o katerih je tekla beseda na začetku, vendar se mesto nam danes kaže veliko manj polnokrvno kot njim, prikazen države pa veliko bolj otipljiva. In prepletanje njunih zgodovin postaja vse bolj zapleteno.

Prevod: Vida Gorjup Posinković

STATO E CITTÀ IN ITALIA NELLA PRIMA ETÀ MODERNA

Elena FASANO GUARINI

Università degli Studi di Pisa, IT-56100 Pisa, Piazza Torricelli, 3/A

RIASSUNTO

³⁴ Gospodarske predpostavke, ki so med 13. in 15. stoletjem vzpodbudile nastanek toskanske regionalne države, je preučeval P. Malanima, 1983, 229-269 in 1986, 61-72. O težnjah po harmonični delitvi dela v okviru gospodarskih regij, ki so se izoblikovale na podlagi regionalnih držav, glej Mirri, 1986, 47-59. Drugačna stališča zagovarja Epstein, 1991, 3-50 in 1993, 453-477, ki je v okviru primerjalne študije izpostavil neravnovesja, do katerih je prišlo v regijah, v katerih je bil osrednji urbani pol močnejši.

L'autrice si è proposta di analizzare i caratteri fondamentali di alcuni stati cittadini italiani che all'inizio dell'età moderna hanno avuto uno sviluppo territoriale, e hanno inglobato nel proprio dominio una serie di città minori, con i loro contadi, e di terre feudali. Si è soffermata in particolare sullo Stato veneto di terraferma e sullo Stato di Firenze. Nel paragrafo iniziale, consacrato all'esame del lessico politico cinquecentesco, si è cercato di vedere come scrittori politici fiorentini (da Francesco Guicciardini e Niccolò Machiavelli) e veneziani (da Gasparo Contarini e più tardi Paolo Paruta) presentino le relazioni intercorrenti tra le città dominanti di cui sono cittadini e i loro domini. Sono emerse immagini nettamente contrastanti: quella irenica, costruita in termini mitografici dai veneziani, e quella intrisa di violenza disegnata invece dai fiorentini.

Al di là di queste diversità, si sono richiamate le basi giuridiche e costituzionali, apparentemente federative o consociative, comuni a tutti gli Stati territoriali di origine cittadina. I vincoli che legavano le comunità soggette alla città dominante, sanzionati da patti e "capitoli", avevano dovunque un carattere apparentemente contrattuale, e lasciavano ampio spazio all'autonomia locale (paragrafo 2). Si è però cercato di vedere come in questi quadri si sviluppassero strategie di potere effettivamente divergenti, condizionate da fattori materiali. Importante fu il peso, demografico ed economico, conservato dalle città soggette dopo la crisi del secolo XIV, assai più forte nelle terraferma veneta che nella Toscana fiorentina. Ma contò soprattutto la natura degli interessi e delle inclinazioni dei ceti dirigenti delle città dominanti. Alla lunga vocazione marinara e mercantile del patriziato veneziano (o anche della nobiltà genovese) si è così contrapposto il più forte e più rapido interessamento del ceto dominante fiorentino per la terra e per l'espansione delle proprietà fondiaria (paragrafo 3). A ciò si può forse collegare l'intervento più rapido e più deciso di Firenze nel governo del suo dominio.

Richiamando alcune linee della storiografia recente, si è infine cercato di mostrare come lo sviluppo di nuovi sistemi territoriali abbia poi modificato, in particolare nel '600, i rapporti preesistenti non solo tra la città dominante e le città soggette, ma anche tra queste e le loro campagne. Si sono sviluppate, non senza conflitti, nuove forme di integrazione regionale, politica ed economica. I termini stessi di "città" e "campagna", agli storici odierni non sembrano più necessariamente antagonisti come a lungo sono stati considerati. Paiono piuttosto designare mondi aperti a reciproci influssi e compenetrazioni, separati da confini fluidi e incerti. Emerge così un nuovo protagonista storico, la "regione", le cui logiche politiche ed economiche richiedono oggi una definizione più precisa e approfondita. (paragrafo 4).

VIRI IN LITERATURA

- Baldini, E. (1992):** Bibliografia boteriana. In: Baldini, E. (red.): Botero e la 'ragion di Stato'. Atti del convegno in memoria di Luigi Firpo (Torino, 8-10 marzo 1990). Firenze, Leo S. Olschki, 503-553.
- Berengo, M. (1975):** Patriziato e nobiltà: il caso veronese. *Rivista storica italiana* LXXXVII. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 493-517.
- Blickle, P. (red.) (1997):** The Urban Belt and the Emerging Modern State. In: *Resistance, Representation and Community*. Oxford, Oxford University Press, 217-323.
- Botero, G. (1598):** Della grandezza delle città. Venezia, appresso i Gioliti.
- Botero, G. (1605):** Relatione della repubblica venetiana. Venezia, G. Varisco.
- Bowsma, W. J. (1968):** Venice and the Defense of Republican Liberty. *Renaissance Values in the Age of Counter Reformation*. Berkeley-Los Angeles, California University Press.
- Braudel, F. (1977):** Capitalismo e civiltà materiale. Torino, Einaudi.
- Chabod, F. (1967):** Alcune questioni di terminologia: Stato, nazione, patria nel linguaggio del Cinquecento. In: *Scritti sul Rinascimento*. Torino, Einaudi, 627-661.
- Chittolini, G. (1979a):** Introduzione. In: Chittolini, G. (red.): *La crisi degli ordinamenti comunali e le origini dello stato del Rinascimento*. Bologna, Il Mulino, VII-XL.
- Chittolini, G. (1979b):** La formazione dello Stato 'regionale' e le istituzioni del contado. Torino, Einaudi.
- Chittolini, G. (1994):** Centri minori e città fra Medioevo e Rinascimento nell'Italia centro-settentrionale. In: *Colle di Val d'Elsa: diocesi e città tra '500 e '600*. Castelfiorentino, Società storica della Valdelsa, 11-37.
- Chittolini, G. (1996):** Città comunità e feudi negli stati dell'Italia centro-settentrionale (secoli XIV-XVI). Milano, Edizioni Unicopli.
- Contarini, G. (1544):** De magistratibus et republica Venetorum. Basileae, apud H. Frobenium et N. Episcopium.
- Corritore, R. P. (1993):** Il processo di "ruralizzazione" in Italia nei secoli XVII-XVIII. Verso una regionalizzazione. *Rivista di storia economica*, n.s. 10. Torino, Einaudi, 353-386.
- Cozzi, G. (1982):** La politica del diritto nella Repubblica di Venezia. In: *Repubblica di Venezia e altri stati italiani. Politica e giustizia dal secolo XVI al secolo XVIII*. Torino, Einaudi, 217-318.
- Cozzi, G. (1998):** Ambiente veneziano, ambiente veneto. *Saggi su politica, società, cultura nella Repubblica di Venezia in età moderna*. Venezia, Marsilio.
- Cozzi, G., Knapton, M. (1986):** Storia della Repubblica di Venezia dalla guerra di Chioggia alla riconquista della Terraferma. Torino, UTET.

- De Benedictis, A. (1995):** Repubblica per contratto. Bologna: città europea nello Stato della Chiesa. Bologna, il Mulino.
- Elliott, J. H. (1992):** A Europe of composite Monarchies. Past and Present 137. Oxford, Oxford University Press, 48-71.
- Epstein, S. R. (1991):** Cities, regions and the late medieval crisis: Sicily and Tuscany compared. Past and Present 130. Oxford, Oxford University Press, 3-50.
- Epstein, S. R. (1993):** Town and country: Economy and institutions in late medieval Italy. Economic History Review XLVI. Oxford, Blackwell Publishers, 453-477.
- Fasano Guarini, E. (1976):** Città soggette e contadi nel dominio fiorentino tra Quattro e Cinquecento: il caso pisano. In: Mirri, M. (red.): Ricerche di storia moderna. Pisa, Pacini editore, 1-94.
- Fasano Guarini, E. (1977):** Potere centrale e comunità soggette nel granducato di Cosimo I. Rivista storica italiana LXXXIX. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 490-538.
- Fasano Guarini, E. (1979-1980):** Principe e oligarchie nella Toscana del '500 (secoli XIV-XVII). In: Forme e tecniche del potere nelle città (secoli XIV-XVII). Annali della Facoltà di Scienze politiche 16. Perugia, Università di Perugia, 105-126.
- Fasano Guarini, E. (1991):** Gli statuti delle città soggette a Firenze tra '400 e '500: riforme locali e interventi centrali. In: Chittolini, G., Willoweit, D. (red.): Statuti città territori in Italia e Germania tra medioevo ed età moderna. Bologna, il Mulino, 69-124.
- Fasano Guarini, E. (1994a):** Centro e periferia, accentramento e particolarismi: dicotomia o sostanza degli Stati in età moderna? In: Chittolini, G., Molho, A., Schiera, P. (red.): Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna. Bologna, il Mulino, 147-176.
- Fasano Guarini, E. (1994b):** Nuove diocesi e nuove città nella Toscana del Cinque-Seicento. In: Colle di Val d'Elsa: diocesi e città tra '500 e '600. Castelfiorentino, Società storica della Val d'Elsa, 39-63.
- Fontana, A., Fournel, J. L. (1997):** Le "meilleur gouvernement": de la constitution d'un mythe à la "terreur de l'avenir". In: Fontana, A., Saro, G. (red.): Venise 1297-1797. La République des Castors. Fontenay-aux-Roses, Ecole Normale Supérieure, 13-35.
- Frattarelli, L. (1989):** Livorno città nuova: 1574-1609. Società e storia 46. Milano, Franco Angeli, 872-893.
- Gaeta, F. (1961):** Alcune considerazioni sul mito di Venezia. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance XXIII. Genève, Librairie Droz, 58-75.
- Gaeta, F. (1980):** Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento. In: Storia della cultura veneta, Venezia, III/1. Vicenza, Neri Pozza, 1-91.

- Gaeta, F. (1981):** L'idea di Venezia. In: Storia della cultura veneta, III/3. Vicenza, Neri Pozza, 565-641.
- Gaeta, F. (1984):** Venezia da "Stato misto" ad aristocrazia esemplare. In: Storia della cultura veneta IV/2. Vicenza, Neri Pozza, 437-473.
- Gardi, A. (1994):** Lo Stato in provincia. L'amministrazione della Legazione di Bologna durante il regno di Sisto V (1585-1590). Bologna, il Mulino.
- Ginatempo, M. - Sandri, L. (1990):** L'Italia delle città. Il popolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli XIII - XVI). Firenze, Le Lettere.
- Grendi, E. (1993):** Il Cervo e la repubblica. Il modello ligure di antico regime. Torino, Einaudi.
- Grendi, E. (1997):** I Balbi. Una famiglia genovese tra Spagna e Impero. Torino, Einaudi.
- Grubb, J. S. (1988):** Firstborn of Venice. Vicenza in the Early Renaissance State. Baltimore - London, The Johns Hopkins University Press.
- Guicciardini, F. (1857):** Considerazioni intorno ai Discorsi del Machiavelli. In Opere inedite, a c. di G. Canestrini I. Firenze, Barbera, 4-78.
- Guicciardini, F. (1858):** Discorso del modo di ordinare il governo di Firenze. In: Opere inedite. A c. di G. Canestrini II. Firenze, Barbera, 262-314.
- Guicciardini, F. (1970):** Ricordi. A c. di E. Scarano. Torino.
- Guicciardini, F. (1994):** Dialogo del reggimento di Firenze. A c. di G. M. Anselmi. Torino, Bollati Boringhieri.
- Herlihy, D. (1972):** Pistoia nel Medioevo e nel Rinascimento 1200-1480. Firenze, Leo S. Olschki.
- Isaacs, A. K. (1997):** States in Tuscany and Veneto (1200-1500). In: Blickle, P. (red.): Resistance, Representation and Community. Oxford, Oxford University Press, 291-304.
- Levi, G. (1985):** Come Torino soffocò il Piemonte. In Centro e periferia di uno stato assoluto. Torino, Rosenberg & Sellier, 11-69.
- Luzzati, M. (1986):** Firenze e la Toscana nel Medioevo. Seicento anni per la costituzione di uno Stato. Torino, UTET.
- Machiavelli, N. (1961):** Lettere. A c. di F. Gaeta. Milano, Feltrinelli.
- Machiavelli, N. (1962):** Istorie fiorentine. A c. di F. Gaeta. Milano, Feltrinelli.
- Machiavelli, N. (1966):** Il Principe. A c. di L. Firpo, introduzione e note di F. Chabod, Torino, Einaudi.
- Machiavelli, N. (1983):** Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio. A c. di C. Vivanti. Torino, Einaudi.
- Malanima, P. (1983):** La formazione di una regione economica: la Toscana nei secoli XIII-XV. Società e storia, 20. Milano, Franco Angeli, 229-269.
- Malanima, P. (1986):** Politica ed economia nella formazione dello Stato regionale: il caso toscano. Studi veneziani XI. Venezia, Giardini, 61-72.

- Mannori, L. (1994):** Il sovrano tutore. Pluralismo istituzionale e accentramento amministrativo nel principato dei Medici (secc. XVI-XVIII). Milano, Giuffrè.
- Mannori, L. (red.) (1997):** Comunità e poteri centrali negli antichi stati italiani. Napoli, CUEN.
- Mirri, M. (1986):** Formazione di una regione economica. Ipotesi sulla Toscana, sul Veneto, sulla Lombardia. Studi veneziani XI. Venezia, Giardini, 47-59.
- Pacini, A. (1990):** I presupposti politici del "secolo dei genovesi". La riforma del 1528. Genova, Società ligure di storia patria.
- Pacini, A. (1993):** La Genova di Andrea Doria nell'Impero di Carlo V. Tesi di dottorato, Università di Pisa.
- Paruta, P. (1718):** Dell'Historia vinetiana. Venezia, G. N. Angeli.
- Paruta P. (1852):** Della perfezione della vita politica (1599). In: Opere politiche. A c. di C. Monzani. Firenze, Le Monnier, 33-453.
- Prodi, P. (1982):** Il sovrano pontefice. Un corpo e due anime. Bologna, il Mulino.
- Relazioni degli ambasciatori veneti (1916):** a c. di A. Segarizzi, I. Bari, G. Laterza e figli.
- Raggio, O. (1990):** Faide e parentele. Lo stato genovese visto dalla Fontanabuona. Torino, Einaudi.
- Sbriccoli, M., Bettoni, A. (red.) (1993):** Grandi tribunali e rote provinciali nell'Italia di antico regime. Milano, Giuffrè.
- Sonnino, E. (1982):** Bilanci demografici di città italiane: problemi di ricerca e risultati. In: La demografia storica delle città italiane. Bologna, CLUEB.
- Tabacchi, S. (1996):** Il controllo sulle finanze delle comunità negli antichi Stati italiani. Storia Amministrazione Costituzione. Annale dell'Istituto per la Scienza dell'amministrazione pubblica 4. Bologna, il Mulino, 81-115.
- Tateo, F. (1990):** I miti della storiografia umanistica. Roma, Bulzoni.
- Tenenti, A. (1987):** La nozione di Stato nell'Italia del Rinascimento. In Stato: un'idea, una logica. Dal Comune italiano all'assolutismo francese. Bologna, il Mulino, 53-97.
- Tocci, I. (1985):** Le terre traverse. Poteri e territori nei ducati di Parma e Piacenza tra Sei e Settecento. Bologna, il Mulino.
- Varanini, G. M. (1991):** Gli statuti delle città della terraferma veneta nel Quattrocento. In: Chittolini, G., Willoweit, D. (red.): Statuti città territori in Italia e Germania tra medioevo ed età moderna. Bologna, il Mulino, 247-317.
- Varanini, G. M. (1992):** Comuni cittadini e stato regionale. Ricerche sulla Terraferma Veneta nel Quattrocento. Verona, Libreria editrice Universitaria.
- Ventura, A. (1964):** Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500. Bari, Laterza.
- Viggiano, A. (1993):** Governanti e governati. Legittimità del potere ed esercizio dell'autorità sovrana nello Stato veneto della prima età moderna. Treviso, Edi-

zioni Canova.

Vigo, L. (1979): Fisco e società nella Lombardia del Cinquecento. Bologna, il Mulino.

Vigo, L. (1994): Uno Stato nell'Impero. La difficile transizione al moderno nella Milano dell'età spagnola. Milano, Guerini e associati.

Zamperetti, D. (1987): I "sinedri dolosi". La formazione e lo sviluppo dei corpi territoriali nello Stato regionale veneto tra '500 e '600. Rivista storica italiana XCIX. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 269-320.

Zamperetti, D. (1991): I piccoli principi. Signorie locali, feudi, comunità soggette nello Stato regionale veneto dall'espansione territoriale ai primi decenni del '600. Venezia, il Cardo.

Zenobi, B. G. (1976): Ceti e potere nella Marca pontificia. Bologna, il Mulino.

Zenobi, B. G. (1994): Le "ben regolate città". Modelli politici nel governo delle periferie pontificie in età moderna. Roma, Bulzoni.

Zorzi, A. (1990): Lo stato territoriale fiorentino secoli XIV-XV. Aspetti giurisdizionali. Società e storia 50. Milano, Franco Angeli, 799-825.